

Semantic Analysis of Good Provision in the Holy Quran with Explanation of Its Implications in the Development of Moral Behavior

Valiyollah Nasiri¹, Asghar Tahmasebi², Seyyed Mojtaba Jalali³

¹ Assistant Professor, Department of Religions and Mysticism, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran (**Corresponding Author**). nasiri@sku.ac.ir

² Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran. asghar.tahmasebi@sku.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran. s.m.jalali@sku.ac.ir

Abstract

Introduction: The concept of "provision" in the Quranic system of knowledge is one of the fundamental concepts that, while being linked to the field of livelihood and human biological needs, also has profound implications in the field of meaning, value, and moral orientation. In the meantime, the expression "good provision" is one of the distinguished and thought-provoking forms of this concept in the Holy Quran, which, beyond implying material enjoyment, looks at the quality of provision, its origin, how to benefit from it, and its relationship with a faithful life and moral behavior. The main issue of the present research is what semantic and moral components does "good provision" have in the Holy Quran, and how does this concept play a role in the development of human moral character and behavior? The present study attempts to explain the position of "good provision" in the conceptual network of the Quran with a descriptive-analytical approach and based on the semantic analysis of the verses, and to show its relationship with the formation of moral virtues and the guidance of faithful action.

Findings: The word "provision" in Arabic lexical sources is derived from the root "r-z-q" and originally means "what is benefited from" (Johari, 1997, 4/1481; Ibn Manzur, 1993, 10/115). Some linguists have considered its original meaning to be "continuous giving and forgiveness" which has gradually been applied to divine gift (Ibn Faris, 1993, 2/388). The results of these definitions show that provision, in its semantic foundation, refers to divine gift and the possibility of benefiting from it; A gift that can be material or spiritual and encompasses a range from biological needs to cognitive and spiritual gifts. However, in Quranic applications, provision is sometimes accompanied by attributes that make its value

Cite this article: Nasiri, V. & Tahmasebi, A. & Jalali, S.M. (2026). Semantic Analysis of Good Provision in the Holy Quran with Explanation of Its Implications in the Development of Moral Behavior. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 2(1), p. 97-118. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.243635.1056>

Received: 2025/08/27 ; **Received in revised form:** 2025/09/24 ; **Accepted:** 2025/10/21 ; **Published online:** 2026/04/09
Article type: Research Article
jiethics.sbu.ac.ir

orientation clearer.

Discussion: "Tayyib" in Quranic usage, especially in association with "provision", goes beyond sensory purity and indicates desirability, goodness, compatibility with nature and freedom from evil. Therefore, "Tayyib" is a provision that is both pure and desirable in terms of origin and nature, and in terms of effects, is compatible with a faithful and healthy life (Raghib Isfahani, 1991, vol.1, p.527; Ibn Manzur, 1993, vol.1, p.563). The command to be grateful also takes Tayyib provision beyond the level of a subject of consumption and places it in the realm of worshipful and moral education. Therefore, "Tayyib provision" is the basis for gratitude, moderation in enjoyment and avoidance of transgression, and can be considered one of the clearest examples of "good provision"; a provision that, in addition to being useful, affects the formation of a person's moral character.

The word "Halal" means to open and free from prohibition and, in the terminology, it indicates religious legitimacy (Johari, 1997, vol.4, p.1673; Raghib Isfahani, 1991, vol.1, p.251). Consequently, "Halal" refers to the legitimacy of acquisition and "Tayyib" refers to the purity, desirability, and constructive effects of provision. Together, these two descriptions transform material provision from mere enjoyment into a basis for improving moral character and realizing righteous behavior. Therefore, Halal and Tayyib provision is one of the most important examples of "good provision" in the Holy Quran.

Keywords: Good Provision, semantic system of the Quran, Semantic Field, Quranic Ethics, Moral Behavior.

References

The Holy Quran.

- Amadi, Abul-Fath. (1956). *Ghorar al-Hekam wa Dorar al-Kalem*. Dar al-Kitab Islamic Publication. [in Arabic]
- Borujerdi, S. H.. (2001). *Shiite Hadiths*. Al-Mehr Publication. [in Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1961). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: Tehran University Press. [in Persian]
- Heli, H. Y. (1983). *Kashf al-Murad fi Sharh Tajrid al-'Iteqad*. research and commentary by Hassanzadeh Amoli. Qom: Islamic Publishing Institute. [in Arabic]
- Hosseini Hamadani, M. H. 1984. *Anwar al-Darkhanah*. research by Muhammad Baqir Behboodi. Tehran: Lotfi Publication. [in Persian]
- Ibn Babawayh, M. A. (1977). *Ilal al-Shara'i by Sheikh Saduq*. translated by Seyyed Muhammad Jawad Manjili Tehrani. Alvin-Momenin Publication. [in Persian]
- Ibn Faris, A. (1984). *Mu'jam al-Maqayyis al-Lughah*. Qom: Maktab al-Ilam al-Islami. [in Arabic]
- Ibn Manzur, M. M. 1993. *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar Sader. [in Arabic]
- Ibn Shu'bah, H. (1984). *Tuhf al-Uqol Al al-Rasul*. Qom: Jamia al-Modaresin, Second Edition. [in Arabic]
- Johari, I. H. (1997). *Al-Sahah*. Beirut. [in Arabic]
- Jurjani, A. M. (1988). *Kitab al-Ta'rifat*. Beirut-Lebanon: Dar al-Kotob al-'Ilmi. [in Arabic]
- Karimi, R. (1997). *Nahj al-Fasaha*. translated by Hossein Ridaei Amoli. Nasim Hayat Publication. [in Persian]
- Kulayni, M. Y. (1997). *Kafi*. researched and revised by Ali Akbar Ghaffari and Muhammad Akhundi. vol. 5, Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyyah, Fourth Edition. [in Persian]
- Majlesi, M. B. (1994). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Al-Wafa Institute. [in Arabic]

- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir-e Nemuneh*. Tehran: Dar al-Kotob al-Islami. [in Persian]
- Payandeh, A.Q. 1984. *Ethics and Moral Virtues*. Javidan Publishing Organization. [in Arabic]
- Raghib Isfahani, H. M. (1964). *Mufradat al-Fadh al-Quran*. Beirut. [in Arabic]
- Sheikh Sadouq, M. (1964). *Man la yahzarahu al-Faqih*. Qom, Jamia Modarresin Publication. [in Arabic]
- Sujoodi, F. (1962). *Mana wa Namana*. Kitab Mah Adabiyat wa Falsafah. Tehran: Khaneh Kitab. [in Persian]
- <https://ensani.ir/fa/article?ArticleSearch%5Btitle%5D>
- Suyuti, J.D. 1964. *Al-Durr al-Manthur*. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [in Arabic]
- Tabarsi, F. H. (1953). *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Tehran: Nasser Khosro Publication. [in Arabic]
- Tabataba'i, M. H. (1984). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Qom: Islamic Publication of Jamia Modarresin of Hawzeh al-Ilmiyeh. [in Persian]
- Tahawani, Muhammad Ali ibn Ali. 1984. *Discoverer of the Terms of Arts and Sciences*. Istanbul: Dar Qahraman. [in Arabic]
- Tusi, K.N.D. (1994). [Book Title: Khawaja Nasir], translated by Baqir Ghobari. Badr Publication. [in Persian]
22. Farahidi, Khalil bin Ahmad. 1990. *Al-Ain*. Qom: Hijrat Publishing House. [in Arabic]
- Tusi, M. H. (1986). *Al-Iqtisad fima Yata'laq bial-Itiqad*. Beirut-Lebanon: Dar al-Azwa. [in Arabic]

تحلیل معناشناختی رزق حسن در قرآن کریم و دلالت‌های آن در تکوین رفتار اخلاقی

ولی‌الله نصیری^۱، اصغر طهماسبی^۲، سید مجتبی جلالی^۳

^۱ استادیار گروه ادیان و عرفان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران (نویسنده مسئول). nasiri@sku.ac.ir

^۲ استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران. asghar.tahmasebi@sku.ac.ir

^۳ استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران. s.m.jalali@sku.ac.ir

چکیده

«رزق حسن» از ترکیبات ارزشمند قرآن کریم می‌باشد که معنای آن را نمی‌توان به مطلوبیت معیشتی یا وفور مادی فروکاست. مسئله پژوهش حاضر آن است که این ترکیب در نظام معنایی قرآن از چه مؤلفه‌های مفهومی تشکیل می‌شود و دلالت‌های آن چگونه می‌تواند مبنایی برای تبیین رفتار اخلاقی انسان مؤمن فراهم آورد. این پژوهش با رویکرد معناشناسی بافت‌محور و بر پایه تحلیل روابط همنشینی، تقابل مفهومی و سیاق آیات، کاربردهای قرآنی «رزق» و وصف «حسن» را بررسی و میدان معنایی «رزق حسن» را بازسازی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که «رزق حسن» در قرآن صرفاً بر روزی مطلوب از نظر مادی دلالت ندارد، بلکه به رزقی اشاره می‌کند که از جهت منشأ، ماهیت و نحوه بهره‌برداری در نسبت با هدایت الهی تعریف می‌شود. این مفهوم در شبکه‌ای از واژگان و مضامین قرآنی، با مؤلفه‌هایی چون طیب، فضل، شکر، ایمان، تقوا، اتفاق و عمل صالح پیوند می‌یابد و در سوی تقابل با کفران، بطر و طغیان قرار می‌گیرد. بر این اساس دلالت اخلاقی «رزق حسن» امری بیرون‌افزوده بر متن نیست، بلکه از ساخت درونی میدان معنایی آن استنتاج می‌شود؛ بدین معنا رزق مطلوب قرآنی، افزون بر تأمین نیاز در شکل دهی به الگوهای چون شکرگزاری، قناعت، میانه‌روی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و پرهیز از حرص نقش دارد. نوآوری پژوهش آن است که به جای اکتفا به توصیف اخلاقی رزق با بازسازی معناشناختی ترکیب «رزق حسن»، الگویی مفهومی برای پیوند میان ساحت معیشتی، ارزشی و رفتاری این مفهوم در قرآن ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: رزق حسن، معناشناسی قرآنی، میدان معنایی، اخلاق قرآنی، رفتار اخلاقی.

استناد به این مقاله: نصیری، ولی‌الله؛ طهماسبی، اصغر؛ جلالی، سید مجتبی (۱۴۰۵). تحلیل معناشناختی رزق حسن در قرآن کریم و دلالت‌های آن در

تکوین رفتار اخلاقی. *مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق*، ۱۲(۱)، ص ۹۷-۱۱۸. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.243635.1056>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵ ؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۰۲ ؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۹ ؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

مفهوم «رزق» در منظومه معارف قرآنی از مفاهیم بنیادینی می‌باشد که در عین پیوند با ساحت معیشت و نیازهای زیستی انسان از دلالت‌هایی ژرف در حوزه معنا، ارزش و جهت‌گیری اخلاقی نیز برخوردار است؛ در این میان، تعبیر «رزقِ حسن» از جمله صورت‌های ممتاز و تأمل‌برانگیز این مفهوم در قرآن کریم است که فواید و دلالت بر برخورداری مادی به کیفیت رزق، منشأ آن، چگونگی انتفاع از آن و نسبتش با زیست مؤمنانه و رفتار اخلاقی توجه دارد؛ از این‌رو «رزق حسن» را نمی‌توان صرفاً مفهومی اقتصادی یا معیشتی برداشت کرد، بلکه باید آن را جزئی از شبکه مفهومی اخلاق‌ساز قرآن دانست که در ساخت شخصیت مؤمن و جهت‌دهی به کنش‌های فردی و اجتماعی او نقش مؤثری ایفا می‌کند. در جهان‌بینی قرآنی، رزق صرفاً عطایی برای بقا نیست، بلکه در بیشتر موارد، آزمونی الهی، زمینه‌ای برای شکر و بستری برای ظهور فضائل یا رذائل اخلاقی است؛ بر این اساس هرگاه رزق با وصف «حَسَن» همراه می‌شود، دلالت آن از سطح تأمین نیاز فراتر می‌رود و به سوی نوعی رزقِ مطلوب، پاک، مبارک، سازنده و هماهنگ با رضای الهی امتداد می‌یابد. چنین رزقی، هم در منشأ و هم در نحوه تحصیل و مصرف در مدار هدایت قرآنی قرار می‌گیرد و از همین رهگذر با مفاهیمی چون ایمان، تقوا، شکر، قناعت، احسان، انفاق، میانه‌روی و کرامت نفس پیوند می‌یابد. اهمیت این مسئله آن است که در بسیاری از مطالعات قرآنی، مفهوم رزق غالباً از نظر لغوی، تفسیری یا معیشتی بررسی شده، اما ظرفیت اخلاقی نهفته در تعبیر «رزق حسن» و کارکرد آن در تکوین رفتار اخلاقی، کمتر به صورت مستقل و نظام‌مند تحلیل شده است؛ در حالی که درک دقیق این مفهوم می‌تواند افق تازه‌ای برای فهم نسبت میان معیشت، ارزش و اخلاق در قرآن کریم بگشاید و نشان دهد که سامان رزق در منطق وحی، صرفاً به تأمین زیست مادی انسان محدود نیست، بلکه در تربیت درونی، تنظیم خواسته‌ها، اصلاح شیوه مصرف و شکل‌دهی به مناسبات مسئولانه انسانی هم اثرگذار است.

پس مسئله اصلی پژوهش آن است که «رزق حسن» در قرآن کریم از چه مؤلفه‌های معنایی و اخلاقی برخوردار است و این مفهوم چگونه در تکوین منش و رفتار اخلاقی انسان نقش می‌آفریند؟ پژوهش پیش‌رو می‌کوشد با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر تحلیل معنایی آیات، جایگاه «رزق حسن» را در شبکه مفهومی قرآن تبیین کند و نسبت آن را با شکل‌گیری فضائل اخلاقی و هدایت کنش مؤمنانه نشان دهد.

اهمیت این بحث، افزون بر ارزش نظری آن در مطالعات قرآنی، در کاربست‌های تربیتی و فرهنگی آن نیز آشکار می‌شود؛ زیرا بازخوانی اخلاقی مفهوم «رزق حسن» می‌تواند در تقویت فرهنگ معیشت پاک، مصرف مسئولانه، قناعت، انفاق و زیست مبتنی بر کرامت و رضامندی در جامعه اسلامی نقشی راهبردی ایفا کند.

۱. پیشینه پژوهش

مرور مطالعات انجام‌شده در قلمرو «رزق» در ادبیات قرآنی و اخلاق اسلامی نشان می‌دهد که اغلب پژوهش‌ها بر ابعاد فقهی، ارزشی و تربیتی «رزق حلال» تمرکز یافته‌اند و کمتر به واکاوی معنایی - ساختاری صورت‌های خاص این مفهوم، به‌ویژه «رزقِ حسن» پرداخته‌اند؛ آثاری چون رزق حلال از دیدگاه آیات و روایات (شکر، ۱۳۹۳) و پژوهش «آثار تربیتی رزق حلال با تأکید بر آیات و روایات» (دهقانی و همکاران، ۱۳۹۵)، عمدتاً معیارهای حلیّت، موانع تحصیل رزق و پیامدهای اخلاقی و اجتماعی آن را تبیین کرده‌اند. این مطالعات با وجود ارزش تربیتی و کاربردی، فاقد تحلیل نظام‌مند معناشناختی و کاوش در روابط مفهومی «رزق» در بافت و منظومه قرآنی هستند؛ از سوی دیگر پژوهش‌هایی مانند رزق و روزی بندگان از منظر قرآن کریم (رضائیان و همکاران، ۱۳۹۶) به بررسی توزیع رزق و فاعلیت الهی در آن اهتمام ورزیده‌اند؛ اما محور توجه در این رویکرد نیز بیشتر گستره مصادیق و شمول رزق است، نه کیفیت ارزشی آن، شبکه‌وارگانی حاکم بر آن و یا نسبت آن با کنش اخلاقی انسان؛ از این رو پیوند «رزق» با مفاهیمی چون تقوا، شکر، کرامت، قناعت و احسان، غالباً پراکنده و فاقد صورت‌بندی ساختاری بازنمایی شده است. تمایز پژوهش حاضر با پیشینه موجود، نخست در تمرکز بر «رزق حسن» به مثابه مفهومی کیفی و ارزش‌گذار در قرآن کریم است؛ مفهومی که تاکنون کمتر به طور مستقل و در چارچوبی معنایی بررسی شده است. دوم، این پژوهش با بهره‌گیری از تحلیل معنایی و تأکید بر روابط همنشینی و جانشینی در صدد استخراج شبکه مفهومی «رزق حسن» و تبیین پیوند آن با ساحت اخلاق است؛ رویکردی که در مطالعات پیشین کمتر بدان توجه شده است. سوم، تحقیق حاضر به جای اکتفا به جنبه هنجاری کسبِ حلال، نقش «رزق حسن» را در تکوین منش و رفتار اخلاقی انسان بررسی می‌کند و از این رهگذر، نسبت میان معیشت، ارزش و تربیت اخلاقی را در منظومه قرآنی آشکار می‌سازد؛ بر این اساس با وجود کوشش‌های ارزشمند پیشین، خلأ پژوهشی بررسی «رزق حسن» در قالب تحلیلی منسجم، معنایی و اخلاقی همچنان پابرجاست و این پژوهش می‌کوشد این خلأ را تبیین و تا حد امکان جبران کند.

۲. مفهوم‌شناسی واژه «رزق» و صورت قرآنی «رزق حسن»

واژه «رزق» در منابع لغوی عربی از ریشه «ر - ز - ق» و در اصل به معنای «ما يُتَنَعُّ به»؛ یعنی آنچه از آن بهره گرفته می‌شود، تعریف شده است (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۴: ۱۴۸۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۰: ۱۱۵). برخی لغویان، اصل معنای آن را در «اعطا و بخشش مستمر» دانسته‌اند که به تدریج بر عطای الهی اطلاق شده است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲: ۳۸۸). در اصطلاح کلامی، رزق به آنچه گفته می‌شود که خداوند برای بهره‌مندی موجودات فراهم می‌آورد و از جهت شمول، گاه شامل حلال و حرام دانسته شده

است (جرجانی، ۱۴۰۸، ج ۱۱: ۱۱۰؛ تهبانوی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۵۸۱)؛ در مقابل، متکلمان امامیه با تأکید بر مشروعیت انتفاع، رزق را به «ما صَحَّ الانتفاع به» محدود کرده و آن را ناظر به بهره‌مندی مجاز و غیر ممنوع دانسته‌اند (شیخ طوسی، ۱۴۰۶: ۱۷۳؛ علامه حلی، ۱۴۳۰: ۴۶۲). براینکه این تعاریف نشان می‌دهد که رزق در بنیاد معنایی خود، ناظر به عطای الهی و امکان انتفاع از آن است؛ عطایی که می‌تواند مادی یا معنوی باشد و طیفی از نیازهای زیستی تا مواهب معرفتی و معنوی را دربرگیرد؛ با این حال در کاربردهای قرآنی، گاه رزق با اوصافی همراه می‌شود که جهت‌گیری ارزشی آن را روشن‌تر می‌سازد. از جمله این اوصاف تعبیر «رزقِ حسن» است که با افزودن وصف «حَسَن»، دلالت مفهوم را از سطح «بهره‌مندی» به سطح «بهره‌مندی مطلوب و ارزشمند» ارتقا می‌دهد؛ در این صورت رزق نه صرفاً عطا، بلکه عطایی نیکو، پاک، سازگار با رضایت الهی و هماهنگ با غایت اخلاقی انسان دانسته می‌شود. پس در چارچوب این پژوهش، «رزق حسن» مفهومی است که افزون بر بُعد اعطایی و معیشتی بر کیفیت، منشأ مشروع، آثار تربیتی و کارکرد اخلاقی رزق تأکید دارد و زمینه تحلیل آن را در نسبت با تکوین منش و رفتار اخلاقی فراهم می‌سازد.

۳. تحلیل آماری کاربرد «رزق» در قرآن کریم

بررسی فراوانی و ساختار صرفی واژه «رزق» و مشتقات آن در قرآن کریم، مبنای تحلیل محتوای کمی این پژوهش است. این واژه و مشتقات آن ۱۲۳ بار در ۱۰۹ آیه از ۴۴ سوره قرآن کریم به کار رفته است (۷۲ بار در آیات مکی و ۳۷ بار در آیات مدنی). ساختار فعلی و دلالت آن: ساختار فعلی آن (ماضی ۳۵ بار، مضارع ۱۶ بار) همراه با مصدر (۵۵ بار) و اسم فاعل (۶ بار)، همگی از ریشه ثلاثی مجرد (رَزَقَ يَرْزُقُ رِزْقًا) هستند. فعل ماضی بر ثبوت و قطعیت، و فعل مضارع بر استمرار و دوام رزق دلالت دارد. تقسیم‌بندی محتوایی: مصدر «رزق» که نشان‌دهنده هرگونه بهره الهی است به دو بخش دنیوی و اخروی و درنهایت به دو نوع مادی و معنوی تقسیم می‌شود. رزق دنیوی (۹۴ مرتبه) که نشان‌دهنده اهمیت این موضوع در حیات ملموس است، شامل ۷۶ آیه رزق مادی و تنها ۲ آیه رزق دنیوی معنوی (مقام نبوت در آیه ۸۸ هود و بهره‌مندی از قرآن در آیه ۸۲ واقعه) است. رزق مادی و معنوی باهم: ۱۸ آیه. رزق عام (دنیا و آخرت): ۹ آیه.

۴. تحلیل ساختاری: فاعل و متعلق «رزقِ حسن» در قرآن کریم

بررسی ساختار آیات مرتبط با «رزقِ حسن» نشان می‌دهد که این مفهوم در قرآن کریم در چارچوب نظامی هدفمند از فعالیت الهی و شایستگی انسانی سامان یافته است. تحلیل فاعل و متعلق در این آیات، افزون بر آشکار ساختن خاستگاه الهی رزق، ابعاد اخلاقی و تربیتی آن را نیز نمایان می‌سازد؛ به گونه‌ای که

«رزق حسن» نه صرفاً یک عطای معیشتی، بلکه بخشی از نظام هدایت و تربیت اخلاقی انسان معرفی می‌شود.

۱-۴. خداوند متعال؛ رازق حقیقی «رزق حسن»

در آیات مربوط به «رزق حسن»، فاعل حقیقی و بالذات رزق، خداوند متعال است و تعبیرهایی چون «الله»، «رب» و ضمایر راجع به ذات الهی به صورت مستقیم با فعل رزق هم‌نشین شده‌اند؛ این هم‌نشینی نشان می‌دهد «رزق حسن» پیش از آنکه حاصل مناسبات مادی و اجتماعی باشد، تجلی رحمت، فضل و تدبیر الهی در حیات انسان است؛ از این رو رزق در منطق قرآن صرفاً محصول اسباب ظاهری نیست، بلکه درنهایت به اراده و مشیت الهی بازمی‌گردد: «إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ» (آل عمران، ۳۷)؛ همچنین آیه «بَلْ أَحْبَبَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ» (آل عمران، ۱۶۹) نشان می‌دهد رزق الهی محدود به حیات مادی نیست، بلکه ساحت‌های معنوی و اخروی را نیز دربر می‌گیرد. در چارچوب معنایی پژوهش حاضر، انتساب «رزق حسن» به خداوند دلالت بر آن دارد که این نوع رزق، رزقی هدایت‌مند، مبارک و هماهنگ با رشد اخلاقی انسان است؛ رزقی که در پرتو آن، فضائل اخلاقی مانند شکر، توکل، قناعت و رضامندی شکل می‌گیرد و تقویت می‌شود.

۲-۴. واسطه‌های رزق و کارکرد اخلاقی آن

در کاربردهای قرآنی، رزق از حیث نسبت فاعلی در سه سطح قابل تحلیل است: ۱. خداوند به منزله رازق حقیقی؛ ۲. انسان به منزله واسطه تشریعی و اجتماعی و ۳. برخی اسباب تکوینی یا غیبی به منزله مجاری اجرای اراده الهی در فرایند رزق‌رسانی. بر این اساس هرچند منشأ نهایی رزق خداوند است، قرآن در مواردی فعل رزق‌رسانی را به عوامل واسطه نیز اسناد می‌دهد. بخشی از این واسطه‌ها انسانی‌اند؛ مانند مسئولیت پدر در تأمین معاش خانواده: «وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (بقره، ۲۳۳) یا دستور به رسیدگی معیشتی به سفیهان و یتیمان در آیاتی مانند: «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا» (نساء، ۵) و «وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينُ فَأَازِرُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا» (نساء، ۸). این گونه اسناد به معنای استقلال انسان در رازقیت نیست، بلکه نشان می‌دهد خداوند بخشی از نظام رزق را در قالب تکالیف اخلاقی و اجتماعی از مجرای کنش انسانی محقق می‌سازد.

در کنار این واسطه‌های انسانی، قرآن از اسباب دیگری نیز یاد می‌کند که در نظام رزق‌رسانی نقش دارند؛ چنان‌که می‌فرماید: «وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ» (ذاریات، ۲۲)؛ همچنین در آیات متعدد، پدیده‌هایی چون باران، زمین، رویش و دیگر اسباب تکوینی، زمینه بهره‌مندی انسان از رزق را فراهم می‌آورند. در این سطح، اسباب طبیعی و غیبی نه فاعل مستقل، بلکه مظاهر و مجاری فعل الهی هستند؛

از این رو تحلیل فاعلیت درباره رزق باید بر تمایز میان رازق حقیقی و واسطه‌های رزق استوار باشد. با این ملاحظه، تمرکز این بخش بر واسطه‌های انسانی است؛ زیرا در نسبت با مسئله مقاله، یعنی تبیین پیوند «رزق حسن» و رفتار اخلاقی، بیشترین ظهور هدایتی در همین سطح رخ می‌دهد. هنگامی که انسان در فرایند تأمین، تدبیر و توزیع رزق به عنوان واسطه عمل می‌کند، موظف به رعایت اصولی چون عدالت، احسان، کرامت، مسئولیت‌پذیری و حفظ حقوق دیگران است؛ بدین سان رزق در قرآن تنها عطایی فردی نیست، بلکه بستری برای تحقق اخلاق اجتماعی نیز به شمار می‌رود و «رزق حسن» در سطح مناسبات انسانی با تکوین رفتار اخلاقی پیوندی روشن می‌یابد.

۵. تحلیل مصادیق مادی «رزق حسن»؛ روابط همنشینی و کارکرد آن در تکوین رفتار اخلاقی

پس از تبیین فاعل «رزق حسن»، نوبت به بررسی متعلقات و مصادیق عینی آن در قرآن کریم می‌رسد. این مرحله نشان می‌دهد «رزق حسن» هر چند مفهومی کیفی و اخلاق‌محور است، اما در ساحت تحقق بیرونی با مصادیق مادی مشخصی پیوند می‌یابد که هم نیازهای زیستی انسان را تأمین می‌کنند و هم در صورت مواجهه اخلاقی با آنها به عامل تکوین رفتار فضیلت‌مندانه تبدیل می‌شوند. تحلیل همنشینی واژه «رزق» با واژگان کلیدی، گستره این مصادیق را روشن می‌سازد و نشان می‌دهد که قرآن، معیشت را در پیوندی مستقیم با اخلاق سامان می‌دهد.

۱-۵. طعام؛ بستر نخستین تربیت اخلاقی

طعام به معنای هر آنچه خوردنی و آشامیدنی است، از اصلی‌ترین مصادیق رزق در قرآن به شمار می‌رود. همنشینی مستقیم «رزق» با «طعام» و نیز همراهی آن با افعال «أکل» و «شرب» نشان می‌دهد که یکی از روشن‌ترین میدان‌های تحقق «رزق حسن»، خوراک و نوشاک انسان است؛ چنان‌که در آیه «كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ» (بقره، ۶۰) بهره‌مندی از رزق الهی با نهی از فساد همراه شده است. این پیوند از یک سو مشروعیت و پاکی رزق را می‌رساند و از سوی دیگر مصرف آن را در چارچوب رفتار اخلاقی قرار می‌دهد. در تکمیل این دلالت، سوره عبس افق عمیق‌تری از نسبت طعام و تربیت اخلاقی را می‌گشاید: «فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ» (عبس، ۳۲). امر به نظر در این آیات، صرف توجه حسی به غذا نیست، بلکه دعوتی معرفتی و تأملی برای بازشناسی فرایند تکوینی رزق است؛ فرایندی که از نزول آب تا شکافتن زمین و رویش انواع محصولات را دربرمی‌گیرد. بر این اساس طعام در قرآن نه پدیده‌ای خودبنیاد، بلکه محصول نظامی الهی، هدفمند و نعمت‌مدار است.

از دیدگاه معناشناختی، طعام در این سیاق تنها دلالت بر ماده خوراکی ندارد، بلکه به نشانه‌ای از ربوبیت، تدبیر و رحمت الهی تبدیل می‌شود. همین انتقال از ساحت مادی به ساحت دلالتی مبنای کارکرد اخلاقی طعام را روشن می‌سازد؛ زیرا انسانی که طعام را در نسبت با منشأ الهی و فرایند نعمت‌بخش آن

می‌بیند، دیگر با آن مواجهه‌ای صرفاً مصرفی نخواهد داشت. در نتیجه طعام در منطق «رزق حسن» زمینه‌ساز شکر، اعتدال، پرهیز از اسراف، نفی فساد در مصرف و تقویت مسئولیت‌پذیری در بهره‌برداری از نعمت می‌شود؛ بدین‌سان می‌توان گفت طعام نخستین و ملموس‌ترین بستر ظهور «رزق حسن» و یکی از مبادی اساسی تربیت اخلاقی در قرآن است.

۲-۵. ثمرات؛ از نعمت مادی تا التزام اخلاقی

ثمرات و محصولات گیاهی از مصادیق برجسته رزق مادی در قرآن هستند؛ چنان‌که در آیه «الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَّكُمْ» (بقره، ۲۲)، رویش ثمرات به‌صراحت در جایگاه رزق الهی قرار گرفته است؛ با این‌حال دلالت اخلاقی این رزق مادی تنها با این آیه کامل نمی‌شود، بلکه در پیوند با آیات دیگری روشن می‌گردد که نحوه مواجهه انسان با نعمت‌های خوراکی را در چارچوب هنجارهای اخلاقی تنظیم می‌کنند.

از یک‌سو قرآن بهره‌مندی از نعمت را با حد و قاعده همراه می‌سازد: «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» (اعراف، ۳۱). در این آیه، خوردن و آشامیدن که نخستین ساحت انتفاع از رزق مادی است با نهی از اسراف مقید شده و بدین‌سان مصرف نعمت از صورت رفتاری طبیعی به کنشی اخلاقاً ضابطه‌مند منتقل می‌شود و از سوی دیگر درباره ثمرات، افزون بر اصل انتفاع، حق‌مداری و رعایت سهم دیگران نیز مطرح شده است: «وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا» (انعام، ۱۴۱). این آیه به‌روشنی نشان می‌دهد که ثمره در منطق قرآنی، صرفاً موضوع تملک و مصرف نیست، بلکه عرصه‌ای برای ادای حق، رعایت اعتدال و مهار میل تملکی انسان است.

همچنین قرآن در مواردی، بهره‌مندی از رزق را با شکر گره می‌زند: «فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ» (نحل، ۱۱۴)؛ بر این اساس ثمرات و دیگر مصادیق رزق مادی، هنگامی در افق «رزق حسن» معنا می‌یابند که مصرف آنها با شکر، اعتدال و رعایت حقوق همراه باشد. پس رزق مادی در قرآن صرفاً ابزار بقا یا رفاه نیست، بلکه مجالی برای تکوین رفتار اخلاقی است؛ رفتاری که در آن قدردانی، میانه‌روی، نفی اسراف و توجه به حق دیگران از دل نحوه بهره‌مندی از نعمت پدید می‌آید.

۳-۵. بهیمة؛ رزقی برای عدالت و انفاق

قرآن در مواردی، چهارپایان را نیز در شمار رزق الهی قرار می‌دهد: «...عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعَمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ» (حج، ۲۸)؛ این همنشینی نشان می‌دهد که بهره‌مندی از حیوانات اهلی

فقط برای انتفاع فردی نیست، بلکه با تکلیف اخلاقی اطعام فقیر و مشارکت اجتماعی همراه است؛ بدین سان رزق حسن در این سطح، انسان را از مالکیت صرف به مسئولیت اجتماعی می‌کشاند و در او فضائل بخشش، همدلی و عدالت را تقویت می‌کند.

۴-۵. سماء؛ افق غیب و دوگانه رزق مادی و رزق ایمانی

هم‌نشینی «رزق» با «سماء» در آیه «وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ» (ذاریات، ۲۲) از یک سو سرچشمه رزق مادی را از اسباب زمینی فراتر می‌برد و آن را در افق تدبیر الهی قرار می‌دهد؛ افقی که باران، برکت، رویش و همه مجاری تکوینی رزق را دربر می‌گیرد. از این دیدگاه «سماء» نه صرفاً یک ظرف مکانی، بلکه نشانه‌ای از پیوند رزق با نظام ربوبی و غیبی است. این دلالت، انسان را از اتکای مطلق به اسباب محسوس رها می‌کند و به توکل، آرامش، امید و رضامندی سوق می‌دهد؛ بدین سان، «سماء» در سطحی، عامل معناپرداز رزق مادی است و در سطحی دیگر افق تربیت اخلاقی را می‌گشاید و از سوی دیگر همین آیه به سبب گشودن افق غیب، ایمان به تدبیر الهی را تقویت می‌کند و این ایمان خود می‌تواند به عنوان یکی از مصادیق «رزق حسن» معنوی فهم شود؛ زیرا رزق در قرآن تنها به بهره‌مندی مادی محدود نیست، بلکه هر عطای الهی که انسان را به قرب، آرامش و هدایت نزدیک کند در گستره معنایی آن قابل بررسی است. پس ایمان به غیب که از تأمل در نسبت رزق و سماء پدید می‌آید، خود نوعی رزق حسن است؛ رزقی که نه جسم انسان، بلکه جان و رفتار او را تغذیه می‌کند.

بر این اساس باید میان دو سطح از دلالت این آیه تفکیک کرد: سطح نخست، دلالت آن بر رزق مادی و اسباب تکوینی معیشت و سطح دوم، دلالت آن بر رزق ایمانی و اخلاقی، یعنی تقویت توکل، یقین، آرامش و اعتماد به تدبیر الهی؛ در نتیجه «سماء» در این آیه هم در تبیین سرچشمه رزق مادی نقش دارد و هم در گشودن افق رزق معنوی و همین دوگانه آن را به یکی از نقاط قوت تحلیل «رزق حسن» تبدیل می‌کند.

۶. تحلیل ویژگی‌های کیفی رزق مادی در قرآن کریم و کارکرد آن در تکوین منش اخلاقی

اوصاف کیفی رزق در قرآن، تنها بیانگر ماهیت مادی نعمت نیستند، بلکه در چارچوب نظام تربیتی قرآن، شیوه اکتساب و مصرف آن را جهت‌دهی کرده، و در تکوین رفتار اخلاقی انسان نقش دارند؛ در این میان، دو وصف «طیب» و «حلال» از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند.

۶-۱. طیب؛ دلالت بر مطلوبیت نعمت و ظرفیت‌سازی برای شکر و اعتدال

«طیب» در کاربرد قرآنی، به‌ویژه در هم‌نشینی با «رزق»، فراتر از پاکیزگی حسی است و بر مطلوبیت، خیرمندی، سازگاری با فطرت و برائت از خباثت دلالت دارد؛ بنابراین «رزق طیب» آن رزقی است که هم

از نظر منشأ و ماهیت، پاک و پسندیده باشد و هم از نظر آثار با زیست مؤمنانه و حیات سالم سازگاری داشته باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۵۲۷؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱: ۵۶۳)؛ از این‌رو فروکاستن «طیب» به لذت‌جویی یا تمایلات نفسانی با دلالت گسترده و ارزشی آن در قرآن سازگار نیست. در آیه «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ» (اعراف، ۳۲)، سیاق آیه در مقام ردّ تحریم‌های جاهلی بر مشروعیت بهره‌مندی از نعمت‌های پاک و پسندیده الهی دلالت دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۸: ۸۰). دلالت مستقیم آیه، نفی تحریم ناروا و تأیید بهره‌گیری از طبیات است؛ با این حال از جهت تربیتی می‌توان گفت ادراک رزق طیب به مثابه عطای الهی، انسان را از تملک غافلانه به دریافت سپاس‌مندانه سوق می‌دهد و زمینه شکر را فراهم می‌سازد.

این معنا در آیه «فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ» (نحل، ۱۱۴) صراحت بیشتری دارد. در این آیه، «حلال» بر مشروعیت تشریعی انتفاع و «طیب» بر پاکی، مطلوبیت و سازگاری نعمت با حیات انسانی دلالت می‌کند؛ از این‌رو ترکیب «حلالاً طیباً» نشان می‌دهد که بهره‌مندی مطلوب، هم باید در مدار تشریع باشد و هم از نظر ماهیت و پیامد، پاک و سازگار با نظام الهی دانسته شود. امر به شکر نیز رزق طیب را از سطح موضوعی مصرفی فراتر می‌برد و در قلمرو تربیت عبادی و اخلاقی قرار می‌دهد؛ بنابراین «رزق طیب» زمینه‌ساز شکر، اعتدال در بهره‌مندی و پرهیز از تعدی است و می‌توان آن را از روشن‌ترین مصادیق «رزق حسن» دانست؛ رزقی که افزون بر سودمندی در شکل‌گیری منش اخلاقی انسان اثر می‌گذارد.

۲-۶. حلال؛ انضباط در اکتساب و تکوین منش مسئولیت‌پذیر

واژه «حلال» به معنای گشودن و رهایی از منع است و در اصطلاح بر مشروعیت شرعی دلالت دارد (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۴: ۱۶۷۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۲۵۱)؛ با این حال در منطق اخلاقی قرآن، حلال بودن رزق صرفاً قیدی فقهی نیست، بلکه در تکوین منش اخلاقی انسان نیز نقش دارد. همنشینی «رزق»، «حلال» و «تقوا» در آیه «وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ» (مائده، ۸۸)، بهره‌مندی مادی را در چارچوب ایمان و تقوا قرار می‌دهد. بر این اساس کسب نامشروع با کارکرد تربیتی رزق ناسازگار است و مانع شکل‌گیری رفتار اخلاقی می‌شود؛ همچنین تأکید نبوی بر اینکه «طَلَبُ الْحَلَالِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۰۳: ۹)، نشان می‌دهد که طلب حلال، افزون بر تکلیف اقتصادی، تمرینی عملی برای پرورش فضیلت‌هایی مانند صبر، امانتداری و قناعت است؛ بدین‌سان حلال بودن رزق در تحلیل قرآنی، سازوکاری تربیتی برای تنظیم رفتار فردی و اجتماعی به شمار می‌آید، زیرا انسان را در تأمین معیشت به رعایت هنجارهای اخلاقی، مسئولیت‌پذیری و پرهیز از فساد فرا می‌خواند.

در نتیجه «حلال» ناظر به مشروعیت تحصیل و «طیب» ناظر به پاکی، مطلوبیت و آثار سازنده رزق است. این دو وصف در کنار یکدیگر، رزق مادی را از برخورداری صرف به زمینه‌ای برای اصلاح منش اخلاقی و تحقق رفتار صالحانه تبدیل می‌کنند؛ بنابراین رزق حلال و طیب، یکی از مهم‌ترین مصادیق «رزق حسن» در قرآن کریم است.

۷. تحلیل مصادیق معنوی «رزق حسن» و کارکرد آن در تکوین رفتار اخلاقی

پس از بررسی مصادیق مادی، این بخش به ساحت معنوی «رزق حسن» می‌پردازد؛ ساحتی که در آن رزق از نیازهای زیستی فراتر می‌رود و به موهبت‌هایی چون ایمان، هدایت، طهارت باطنی، امید و پاداش اخروی اشاره می‌کند. این مواهب، افزون بر عطیه الهی بودن در تنظیم نسبت انسان با خدا، خویشتن و جامعه و در شکل‌گیری رفتار اخلاقی نقش دارند.

در آیه «وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ... قَدْ أَحْسَنَ اللَّهُ لَهُ رِزْقًا» (طلاق، ۱۱)، قرینه ورود به بهشت نشان می‌دهد که «رزق» ناظر به پاداش و نعمت‌های اخروی است. احتمال اطلاق آن بر ایمان نیز مطرح شده است؛ زیرا ایمان می‌تواند عطیه‌ای الهی و رزقی معنوی تلقی شود (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹: ۳۲۵). پیوند میان ایمان و رفتار اخلاقی، تصریح علامه نیست، بلکه استنباط پژوهش حاضر از زنجیره تلاوت آیات، خروج از ظلمات به نور، ایمان، عمل صالح و دستیابی به رزق نیکوست. بر این اساس ایمان صرفاً تصدیق ذهنی نیست، بلکه نیرویی جهت‌بخش است که در عمل صالح ظهور می‌یابد؛ در همین راستا رزق اخروی با اوصافی مانند «رزق معلوم» (صافات، ۴۱)، «رزق کریم» (انفال، ۴؛ حج، ۵۰؛ سبأ، ۴)، «رزق حسن» (حج، ۵۸) و «رزق بغیر حساب» (بقره، ۲۱۲؛ آل عمران، ۳۷) توصیف شده است.

۷-۱. رزق معلوم

این تعبیر تنها در آیه «أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ» (صافات، ۴۱) و درباره بندگان مخلص آمده است. «معلوم» بر تعین، اختصاص و امتیاز دلالت دارد. علامه طباطبایی با توجه به مشابهت آن با «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ» (صافات، ۱۶۴)، آن را رزقی مشخص و ممتاز برای بندگان مخلص می‌داند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۷: ۱۳۵). پیوند این تعبیر با مسئولیت‌پذیری، استنباط پژوهش حاضر است؛ زیرا ساختار آیه می‌تواند تناسب میان اخلاص و فرجام را نشان دهد و زمینه خودمراقبتی، پاسخگویی اخلاقی و توجه به پیامد کردار را فراهم سازد.

۷-۲. رزق کریم

«کریم» بر شرافت، خیر و بزرگواری دلالت دارد (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۲: ۵۱۰). در آیه «وَمَنْ يَفْنُتْ

مَنْكُنْ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلْ صَالِحًا... وَأَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا» (احزاب/۳۱)، این رزق پاداشی بلندمرتبه و مصون از آفت معرفی شده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸: ۵۵۶). آمدن آن پس از «لَهُمْ مَغْفِرَةٌ»، آمرزش و مغفرت را مقدمه دریافت نعمت کریمانه نشان می‌دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۸: ۱۶). نکره بودن «مغفرت» و «رزق کریم» نیز می‌تواند بر تفاوت مراتب بهره‌مندی متناسب با ایمان و قابلیت انسان دلالت کند (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۷: ۴۲۱)؛ بنابراین رزق کریم با قنوت، عمل صالح، مغفرت و کرامت پیوند دارد و می‌تواند مؤمن را به اخلاص، پایداری و مسئولیت‌پذیری سوق دهد.

۷-۳. بهره‌مندی از قرآن کریم

در آیه «وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنْتُمْ تُكْذِبُونَ» (واقع، ۸۲)، «رزق» به معنای نصیب و بهره‌انسان از وحی آمده است، اما انسان به جای تصدیق و تدبیر، نصیب خود را تکذیب قرار می‌دهد (طوسی، بی‌تا، ج ۹: ۵۱۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹: ۱۳۸). اطلاق «رزق حسن» بر قرآن، نقل مستقیم از مفسران نیست، بلکه استنباط پژوهش حاضر از کارکرد هدایتی وحی است. قرآن با ایجاد هدایت، خروج از ظلمات، اصلاح ادراک و تنظیم رابطه انسان با خدا و دیگران، رزقی معرفتی و معنوی به‌شمار می‌رود؛ از این‌رو بهره‌مندی درست از آن، یعنی دریافت، ایمان، تدبیر و امتثال به اصلاح منش و رفتار اخلاقی می‌انجامد؛ درحالی‌که تکذیب، این عطیه معنوی «رزق حسن» نشان می‌دهند که رزق قرآنی به برخورداری مادی محدود نیست، بلکه ایمان، هدایت قرآنی و قرآنی و پاداش اخروی را نیز دربرمی‌گیرد. هم عطیه الهی و هم ابزار تربیت اخلاقی است و در صورت بهره‌مندی درست به شکر، اخلاص، مسئولیت‌پذیری و اصلاح رفتار فردی و اجتماعی می‌انجامد.

۸. تحلیل مصادیق مادی و معنوی «رزق حسن» و کارکرد آن در تکوین رفتار اخلاقی

در این بخش، برخی اوصاف و مفاهیم هم‌نشین با «رزق» بررسی می‌شود تا روشن گردد که «رزق حسن» در ساحت‌های مادی و معنوی، تنها عطا‌ی الهی نیست، بلکه فرصتی تربیتی است و نحوه مواجهه انسان با آن، منش اخلاقی او را شکل می‌دهد.

۸-۱. «رزق حسن»؛ معیار کیفی تربیت اخلاقی

«حسن» به معنای هر امر زیبا، نیکو و بهجت‌آفرین است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۲۳۵)؛ بر این اساس رزق زمانی به مرتبه «حسن» می‌رسد که افزون بر سودمندی در مسیر صلاح فرد و جامعه و کمال انسانی به کار گرفته شود.

در آیه «وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (نحل، ۶۷)، «رزق حسن» به محصولات پاک و سودمند خرما و انگور مانند رطب، مویز و دیگر فرآورده‌های

حلال و نیکو اشاره دارد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶: ۵۷۳)؛ با این حال تأکید پایانی آیه بر «لَقَوْمٌ يَّعْقِلُونَ» نشان می‌دهد که مسئله تنها برخورداری از نعمت نیست، بلکه بهره‌برداری عاقلانه از آن اهمیت دارد. در نتیجه عقلانیت در مصرف، پرهیز از اسراف و جهت‌دهی نعمت در مسیر خیر از لوازم اخلاقی مواجهه با رزق مادی است. در ساحت معنوی، حضرت شعیب (ع) می‌فرماید: «قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَرَزَقَنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا» (هود، ۸۸). مفسران «رزق حسن» را در این آیه به مقام نبوت و موهبت رسالت تفسیر کرده‌اند (طوسی، بی‌تا، ج ۶: ۵۱۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶: ۲۸۶). این رزق با «بینه» و هدایت الهی پیوند دارد و انسان را در جایگاه اصلاحگری و دعوت به عدالت قرار می‌دهد؛ از این‌رو چنین رزقی مستقیماً با مسئولیت اخلاقی ارتباط می‌یابد، زیرا صاحب آن باید رفتار خود را براساس حق، عدالت و خیرخواهی اجتماعی تنظیم کند. نکره بودن «رزق حسن» در کاربردهای قرآنی می‌تواند بر عظمت و گستره مضامین آن دلالت داشته باشد. این مفهوم، نعمت‌های دنیوی مانند محصولات پاک و سودمند (نحل، ۶۷) و موهبت هدایت و رسالت (هود، ۸۸) و نیز نعمت‌های اخروی مانند پاداش مؤمنان (حج، ۵۸) را دربرمی‌گیرد. پس «رزق حسن» مفهومی فراگیر است که در همه «رزق بغیر حساب»، ظرفیت تعالی اخلاقی ایجاد می‌کند.

۲-۸. «رزق بغیر حساب»؛ افق امید و انگیزش اخلاقی

«بَغِيرِ حِسَابٍ» به معنای رزقی بدون اندازه‌گیری و محدودیت است؛ یعنی عطایی که فزونی آن از شمارش خارج است (فراهِیدی، ۱۴۰۹، ج ۳: ۱۴۹). راغب اصفهانی برای این تعبیر سه معنا بیان می‌کند: ۱. عطای بیش از استحقاق بنده؛ ۲. بخششی که بازپس گرفته نمی‌شود و ۳. رزقی که محاسبه آن برای بشر ممکن نیست (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۲۳۳). این تعبیر در آیاتی چون «وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ» (بقره، ۲۱۲؛ آل عمران، ۳۷) و «يَرْزُقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ» (غافر، ۴۰) آمده است. در چارچوب «رزق حسن»، باور به رزق بی حساب دو کارکرد تربیتی دارد؛ نخست، انسان را از حرص و اضطراب معیشتی رها می‌کند و دوم، انگیزه او را برای عمل صالح افزایش می‌دهد؛ زیرا پاداش الهی را فراتر از محاسبات محدود مادی می‌داند. البته قید «مَنْ يَشَاءُ» نشان می‌دهد که این رزق تابع مشیت حکیمانه الهی است و همین امر می‌تواند انگیزه تهذیب اخلاق و التزام به تقوا را تقویت کند.

۳-۸. ملک و عزت؛ رزق قدرت و مسئولیت اخلاقی

در آیات «قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ... وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ» (آل عمران، ۲۶-۲۷)، ملک، عزت، ذلت و رزق در شبکه‌ای از تدبیر و افاضه الهی قرار گرفته‌اند. تکرار تعبیر «مَنْ تَشَاءُ» نشان می‌دهد که قدرت، منزلت و برخورداری‌های انسان، ملک ذاتی او نیستند، بلکه عطای الهی و قابل سلب می‌باشند. هرچند آیه صراحتاً ملک و عزت را «رزق» نمی‌نامد، پیوستگی سیاقی آنها با رزق،

امکان فهم قدرت و عزت به عنوان بهره‌هایی الهی را فراهم می‌سازد؛ چنین برداشتی تحلیل پژوهش حاضر است، نه نقل مستقیم از مفسران.

تعبیر «تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ» قدرت را عطایی عاریتی و سلب‌پذیر معرفی می‌کند؛ بنابراین فهم امانت‌مدارانه قدرت، صاحب توان را از غرور، خودبنیادی و استعلاء مانع می‌شود. صاحب قدرت مالک حقیقی آن نیست، بلکه در برابر بخشنده آن پاسخگوست؛ از این‌رو قدرت از ابزار سلطه به عرصه تکلیف و مسئولیت تبدیل می‌شود. قرار گرفتن «بِيَدِكَ الْخَيْرُ» نیز پس از ذکر ملک، عزت و ذلت نشان می‌دهد که قدرت، تنها زمانی در مدار خیر و «رزق حسن» قرار می‌گیرد که در خدمت عدالت، تواضع، پرهیز از ظلم و رعایت حدود الهی باشد، نه فساد و برتری‌جویی.

بر این اساس قدرت و عزت به‌خودی‌خود فضیلت‌آفرین نیستند، اما اگر به‌عنوان امانت الهی و در جهت خیر به کار گرفته شوند، می‌توانند از مصادیق «رزق حسن» باشند؛ همان‌گونه که مال می‌تواند زمینه انفاق یا بخل شود، قدرت نیز می‌تواند به عدالت یا استکبار بینجامد. معیار حسن بودن رزق و درنهایت نحوه دریافت، فهم و به‌کارگیری آن در مسیر کمال و اخلاق است.

۹. تبیین پیوند «رزق حسن» و امور معنوی در منظومه تکوین رفتار اخلاقی

تأمین معاش در اندیشه اسلامی، تنها کنشی زیستی برای رفع نیازهای مادی نیست، بلکه بستری برای تحقق «رزق حسن» و شکل‌گیری منش اخلاقی مؤمن است. مسئله اساسی چگونگی برقراری توازن میان تلاش انسانی و تدبیر الهی است؛ توازنی که در آن، رزق نه‌فقط حاصل برخورداری مادی، بلکه نتیجه کیفیت کسب، نیت و نسبت انسان با خداوند باشد. در این زمینه سه دیدگاه بررسی می‌شود.

۹-۱. دیدگاه تفریطی؛ نفی کارکرد تربیتی رزق

در این دیدگاه با تأکید انحصاری بر رازقیت خداوند، فاعلیت انسان در کسب معاش کمرنگ یا نفی می‌شود و هرگونه تلاش انسانی، زاید یا ناسازگار با توکل دانسته می‌شود. این رویکرد از دیدگاه تکوین رفتار اخلاقی با خلأ جدی روبه‌روست؛ زیرا نقش اراده، همت و مسئولیت‌پذیری انسان را نادیده می‌گیرد. در نظام اخلاقی اسلام، کار و تلاش مشروع خود می‌تواند زمینه تحقق «رزق حسن» باشد و صفاتی مانند جدیت، صبر و مسئولیت‌پذیری را پرورش دهد؛ بنابراین نفی تلاش در واقع نفی یکی از ابزارهای رشد اخلاقی و زمینه‌ساز سستی و بی‌عملی است که با روح فعال اسلام سازگار نیست (مجلسی، ۱۴۲۱، ج ۴۲: ۴۲۱).

۹-۲. دیدگاه افراطی؛ تقلیل رزق به محصول مادی

در برابر دیدگاه پیشین، نگرشی قرار دارد که برای تلاش مادی اصالت مطلق قائل است و رزق را صرفاً

محصول عقل حسابگر و توان جسمانی انسان می‌داند؛ اگرچه این دیدگاه، ارزش کار را می‌پذیرد، اما با تقلیل رزق به کالا و درآمد، پیوند آن با دعا، توکل، استغفار و برکت الهی را قطع می‌کند. در نتیجه انسان ممکن است نعمت را مستقل از خداوند ببیند و به حرص، اضطراب و دلبستگی افراطی به دنیا گرفتار شود. غفلت از مؤلفه‌های معنوی کسب رزق، انسان را از آثار تربیتی و اخلاقی «رزق حسن» محروم می‌سازد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۵۰).

۹-۳. دیدگاه اعتدال؛ «رزق حسن» به مثابه محصول تلازم تلاش و توسل

دیدگاه اعتدال که با سیره عملی معصومان (ع) سازگار است، رزق را در نقطه پیوند کار و معنا تحلیل می‌کند. در این نگرش، رزق تنها چیزی نیست که به دست می‌آید، بلکه کیفیت دستیابی به آن - از نظر حلال بودن، طیب بودن، نیت درست و همراهی با توکل - است که آن را به «رزق حسن» تبدیل می‌کند؛ بر این اساس تلاش و کوشش نه در برابر توکل، بلکه در امتداد آن قرار دارد. دعا و توکل جایگزین عمل نیستند، بلکه پشتوانه اخلاقی و معنوی آن هستند و تلاش مادی را از کسبی صرفاً اقتصادی به کنشی الهی و اخلاقی ارتقا می‌دهند. وعده «وَيَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ» (طلاق، ۳) نیز مجوز ترک تلاش نیست، بلکه امیدی الهی برای انسانی است که در میدان عمل با رعایت حدود اخلاقی و حفظ پیوند معنوی با خداوند کوشش می‌کند (مجلسی، ۱۴۲۱، ج ۴۲: ۴۲۱).

در نتیجه دیدگاه اعتدال تصویری جامع از رزق ارائه می‌دهد که در آن، تدبیر عقلانی، تلاش مشروع، دعا و توکل در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند؛ در این منظومه، معیشت به ابزاری برای تعالی روح و تکوین رفتار اخلاقی تبدیل می‌شود و «رزق حسن» محصول هم‌افزایی تلاش انسانی و استمداد ایمانی است.

۱۰-۱. تحلیل عوامل مؤثر بر جلب روزی با محوریت «رزق حسن» و نقش آن در تکوین رفتار

اخلاقی

در منطق قرآن و روایات، رزق پدیده‌ای تک‌عاملی و صرفاً مادی نیست، بلکه از تعامل میان مشیت و تدبیر الهی، تلاش مشروع انسان و عوامل معنوی پدید می‌آید؛ بر این اساس عوامل جلب روزی، افزون بر کارکرد اقتصادی در شکل‌دهی به نگرش و رفتار اخلاقی انسان نیز مؤثرند.

۱۰-۱. تلاش و کار؛ زمینه مسئولیت‌پذیری و نفی خودبسندگی

کار و کوشش مجرای طبیعی تحصیل روزی است، اما از نظر قرآن، علت مستقل و تام آن نیست. داستان قارون نمونه‌ای از نگرش استقلال‌گرایانه به ثروت است. او می‌گوید: «إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي» (قصص، ۷۸). این سخن، ثروت را محصول انحصاری دانش و توان شخصی می‌داند و زمینه کبر، خودشیفتگی و بی‌مسئولیتی اجتماعی را فراهم می‌کند؛ در برابر، اعتقاد به رازقیت خداوند، تلاش اقتصادی

را با تواضع، شکر و مسئولیت‌پذیری همراه می‌سازد.

روایات نیز ضمن تأکید بر ضرورت تلاش، انسان را از پندار استقلال در تحصیل روزی باز می‌دارند. امام صادق (ع) می‌فرماید: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى وَسِعَ أَرْزَاقَ الْحُمَقَى لِيُعْتَبَرَ الْعُقَلَاءُ وَيَعْلَمُوا أَنَّ الدُّنْيَا لَيْسَ يُنَالُ مَا فِيهَا بِعَمَلٍ وَلَا حِيلَةٍ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷: ۳۳، ح ۲۱۸۴۵). مفاد اخلاقی روایت آن است که موفقیت مالی به تنهایی نشانه برتری ذاتی یا فضیلت اخلاقی انسان نیست و نیز توکل نباید به ترک فعالیت بینجامد. از امیرالمؤمنین (ع) نقل شده است: «أُطْلَبُوا الرِّزْقُ فَإِنَّهُ مَضْمُونٌ لِطَالِبِهِ» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷: ۳۳، ح ۲۱۸۴۵)؛ بنابراین «طلب رزق» بخشی از مسئولیت انسان و زمینه‌ای برای تقویت عزت نفس، پویایی و پرهیز از وابستگی است.

البته تلاش مطلوب با حرص تفاوت دارد. امام صادق (ع) می‌فرماید: إِذَا فَتَحْتَ بَابَكَ وَبَسَطْتَ سَبَاطَكَ فَقَدْ قَضَيْتَ مَا عَلَيْكَ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۷۹). بر پایه این روایت، وظیفه انسان، فراهم کردن زمینه متعارف کسب روزی است، نه گرفتار شدن در تکاپوی پایان‌ناپذیر و عبور از حدود اخلاقی؛ در نتیجه هنگامی تلاش مشروع در چارچوب «رزق حسن» قرار می‌گیرد که با نفی خودبسندگی، رعایت حلال و حفظ کرامت انسانی همراه باشد.

۱۰-۲. ازدواج؛ پیوند توکل و مسئولیت خانوادگی

قرآن ازدواج را یکی از زمینه‌های بهره‌مندی از فضل الهی معرفی می‌کند: «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَانِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ» (نور، ۳۲)؛ این آیه با نفی ترس افراطی از فقر، وعده الهی را در برابر نگرانی‌ای قرار می‌دهد که قرآن آن را به شیطان نسبت می‌دهد (بقره، ۲۶۸).

البته آیه، جایگزینی ازدواج به جای تلاش اقتصادی را اثبات نمی‌کند، بلکه بر این نکته دلالت دارد که فقر نباید به مانعی مطلق در برابر تشکیل خانواده تبدیل شود. ازدواج با ایجاد تعهد متقابل و مسئولیت اداره خانواده، انسان را به تلاش منظم، قناعت، ایثار و پاسخگویی اخلاقی فرامی‌خواند. از این نظر تشکیل خانواده با نیت صالح، زمینه‌ای برای تحقق رزق حسن و رشد اخلاقی زوجین است.

۱۰-۳. توبه و استغفار؛ اصلاح اخلاقی و گشایش برکت

در منطق قرآن، میان ایمان، تقوا و گشایش برکات رابطه‌ای معنادار وجود دارد: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» (اعراف، ۹۶)؛ بر این اساس استغفار و توبه را نباید صرفاً اعمالی فردی برای طلب آمرزش دانست، بلکه این دو با اصلاح نیت، ترک گناه و بازسازی روابط اخلاقی، زمینه اجتماعی و معنوی نزول برکت را فراهم می‌کنند. پس نقش آنها در جلب رزق حسن از مسیر پاکسازی درونی و اصلاح رفتار فردی و جمعی تبیین می‌شود.

۴-۱۰. صدقه؛ تبدیل کاهش ظاهری مال به فزونی برکت

قرآن در تقابل میان صدقه و ربا می‌فرماید: «يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيلُ الصَّدَقَاتِ» (بقره، ۲۷۶). در ظاهر، صدقه موجب کاهش دارایی است، اما در منطق وحی، بخشش مشروع با افزایش برکت و رشد معنوی همراه می‌شود؛ در حالی که ربا با وجود افزایش ظاهری مال به محقق و نابودی می‌انجامد. آیه «أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ» (توبه، ۱۰۴) نیز صدقه را در چارچوب رابطه‌ای الهی تفسیر می‌کند؛ گویی بخشنده، مال خود را در معامله‌ای معنوی به خداوند می‌سپارد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵: ۱۰۹). پس صدقه با پرورش سخاوت، همدلی و رهایی از مال‌پرستی، رفتار اخلاقی مؤمن را شکل می‌دهد و زمینه تحقق رزق حسن را در سطح فردی و اجتماعی تقویت می‌کند.

در مجموع تلاش مشروع، ازدواج، توبه و استغفار و صدقه، هرکدام از مجرای متفاوت بر جلب روزی اثر می‌گذارند، اما وجه مشترک آنها این است که رزق را از سطح برخورداری مادی فراتر برده، به فریندی برای رشد مسئولیت‌پذیری، توکل، سخاوت و اصلاح اخلاقی تبدیل می‌کنند.

۱۱. تعامل حکمت الهی، اعمال انسانی و تلاش فردی با تأکید بر «رزق حسن»

نظام رزق در اندیشه اسلامی ساختاری چندلایه دارد و «رزق حسن» در آن، تنها به میزان برخورداری مادی محدود نمی‌شود، بلکه شیوه تحصیل، کیفیت بهره‌مندی و آثار اخلاقی نعمت را نیز شامل می‌گردد. بر این اساس رزق در تعامل میان حکمت الهی، انتخاب‌های انسانی و پیامدهای اخلاقی اعمال شکل می‌گیرد.

۱-۱۱. اعمال کاهنده رزق و اختلال در تکوین اخلاق

بر پایه روایات، گناهان افزون بر پیامد اخروی در زندگی دنیوی نیز آثار وضعی دارند. زنا، افزون بر تباهی اخلاقی به زوال برکت حیات می‌انجامد. پیامبر اکرم (ص) فرمود: «فَأَمَّا الَّتِي فِي الدُّنْيَا فَيَذْهَبُ بِالْبَهَاءِ وَيُعْجَلُ الْفَنَاءُ وَيَقْطَعُ الرِّزْقُ...» (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴: ۱۲۹). پاکدامنی نه تنها فضیلتی فردی بلکه زمینه‌ساز طهارت رزق و استحکام روابط انسانی است. دروغ نیز در روایت «الکذب ينقص الرزق» با نقصان روزی پیوند خورده است (پاینده، ۱۳۸۲: ۶۰۷، ح ۲۱۴۰). این نقصان را نباید فقط کاهش کمی مال دانست، بلکه کاهش برکت، آرامش، اعتماد و اعتبار اجتماعی را نیز دربرمی‌گیرد. دروغ با گسست از حقیقت، زنجیره‌ای از پیامدهای اخلاقی ایجاد می‌کند:

کذب ← تضعیف صدق و اعتماد ← سلب آرامش و برکت ← نقصان رزق

از این رو ممکن است دروغ به فزونی ظاهری مال بینجامد، اما آن را از کرامت، سکینه و آثار کمال‌بخش تهی می‌کند؛ بنابراین «رزق حسن» رزقی همراه با صدق و برکت است، نه صرفاً دارایی بیشتر.

۲-۱۱. حکمت الهی در بسط و قبض رزق

قرآن، گسترش و تنگی رزق را تابع تدبیر حکیمانه الهی می‌داند: «يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ» (عنکبوت، ۶۲). این بسط و قبض، نه تصادفی است و نه ملاک قطعی کرامت یا محرومیت؛ زیرا خداوند می‌فرماید: «وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ الْأَرْضِيبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ» (شوری، ۲۷). احساس بی‌نیازی نیز می‌تواند به طغیان بینجامد: «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِكَيِّفَى أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَى» (علق، ۶-۷).

بنابراین محدودیت برخی نعمت‌ها ممکن است کارکردی تربیتی داشته باشد و انسان را به تواضع، نیازمندی وجودی و وابستگی به خداوند متوجه سازد. تفاوت‌های معیشتی نیز بخشی از نظم اجتماعی معرفی شده‌اند: «نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» (زخرف، ۳۲). این تفاوت‌ها در صورت هدایت اخلاقی باید به تعاون و خدمت منتهی شوند، نه سلطه و استثمار؛ از این‌رو عدالت و صیانت از حقوق عمومی ضروری می‌باشد (حدید، ۲۵)؛ همچنین بهره‌مندی از مال با مسئولیت خانوادگی و اجتماعی همراه است (نساء، ۳۴؛ نور، ۳۳).

۳-۱۱. تلاش در طلب فضل الهی؛ پیوند عبادت و معیشت

حاکمیت مشیت الهی بر رزق، انسان را از تلاش بی‌نیاز نمی‌کند. قرآن مؤمنان را به طلب فضل الهی فرا می‌خواند: «يَتَّبِعُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ» (مزل، ۲۰) و «وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ» (جمعه، ۱۰). تعبیر «فضل‌الله» نشان می‌دهد که فعالیت اقتصادی باید با نفی خودبستگی و در چارچوب مسئولیت الهی انجام گیرد. نماز رابطه انسان با خدا را حفظ و او را از غفلت و دنیاپرستی دور می‌سازد و کار نیز او را از رکود و وابستگی می‌رهاند؛ بنابراین عبادت و تلاش اقتصادی دو ساحت مکمل هستند.

درنهایت «رزق حسن» رزقی است که از تلاش مشروع، نیت درست و رابطه صحیح با خداوند حاصل شود و به شکر، قناعت، عدالت و انفاق بینجامد؛ بر این اساس رزق سه بُعد به هم پیوسته دارد: ۱. عطای الهی؛ ۲. تلاش مسئولانه انسان و ۳. تأثیر شیوه تحصیل و مصرف بر اخلاق. از این‌رو «رزق حسن» کیفیت اخلاقی تحصیل، توزیع و مصرف نعمت را نیز شامل می‌شود.

نتیجه‌گیری

تحلیل معناشناختی «رزق حسن» در قرآن کریم نشان داد که این ترکیب، صرفاً به برخورداری مادی اشاره ندارد، بلکه بیانگر بهره‌مندی پاک، جهت‌مند و کمال‌آفرینی است که در نسبت با منشأ الهی، شیوه تحصیل، نحوه مصرف و غایت انسانی معنا می‌یابد. هم‌نشینی «رزق» با مفاهیمی چون فضل، طیب، حلال، شکر، ابتلا و هدایت، ارزش‌مدار و تربیتی بودن آن را آشکار می‌کند؛ درحالی‌که این کارکرد در همه کاربردهای رزق یکسان نیست و هنگامی تحقق می‌یابد که رزق در منظومه‌ای از مفاهیم اخلاقی و هدایتی قرار گیرد. در این چارچوب، «حسن» به معنای فزونی یا مطلوبیت ظاهری نیست، بلکه بر

سازگاری رزق با غایت ربوبی و کمال انسانی دلالت دارد. پس رزق زمانی «حسن» است که از نظر منشأ عطای الهی برداشت شود؛ از نظر تحصیل با حلال، طیب و مشروعیت همراه باشد و از نظر مصرف به شکر، اعتدال، عدالت، انفاق و مسئولیت‌پذیری بینجامد، نه غفلت، حرص و طغیان. همچنین پژوهش نشان داد که رزق در قرآن، ساحت‌های مادی، معنوی و اجتماعی را دربرمی‌گیرد و می‌تواند شامل هدایت، معرفت، عزت، آرامش و اعتبار باشد؛ از این‌رو حقیقت رزق تنها در «داشتن» خلاصه نمی‌شود، بلکه کیفیت بهره‌مندی و آثار آن در تکوین شخصیت انسان نیز اهمیت دارد. براین‌د نهایی آن است که «رزق حسن» الگویی قرآنی برای تبیین نسبت میان عطای الهی و مسئولیت انسانی است. نوآوری پژوهش در این است که پیوند رزق و اخلاق را نه به‌صورت پیش‌فرض، بلکه براساس سیاق آیات، شبکه مفهومی واژگان و واسطه‌های استدلالی مشخص تبیین کرده است. پس رزق هنگامی به «رزق حسن» تبدیل می‌شود که در مسیر عبودیت، عدالت و رشد انسانی قرار گیرد و انسان را از مصرف‌کننده نعمت به امانتدار مسئول آن تبدیل کند.

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش به صورت مستقل انجام شده است و هیچ گونه حمایت مالی نداشته است و مقاله تعارض منافی ندارد.

منابع

قرآن کریم.

- آمدی، ابوالفتح (۱۳۷۵). *غررالحکم و درر الکلم*. قم: انتشارات دارالکتاب اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۷). *علل الشرایع*. ترجمه سیدمحمدجواد ذهنی تهرانی. قم: انتشارات مؤمنین.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳). *من لایحضره الفقیه*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴). *معجم مقاییس اللغة*. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- ابن شعبه، حرانی (۱۴۰۴). *تحف العقول عن آل الرسول*. چاپ دوم. قم: جامعه مدرسین.
- بروجردی، سیدحسین (۱۳۸۰). *احادیث شیعه*. تهران: المهر.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۶۳). *اخلاق و فضائل اخلاقی*. تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- تهانوی، محمدعلی بن علی (۱۴۰۴). *کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم*. استانبول: دار قهرمان.
- جرجانی، علی بن محمد (۱۴۰۸). *التعریفات*. بیروت: دارالکتب العلمی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶). *الصحاح: تاج اللغة وصحاح العربیة*. بیروت: دارالعلم للملایین.
- حسینی همدانی، محمدحسین (۱۴۰۴). *انوار درخشان*. تحقیق محمدباقر بهبودی. تهران: انتشارات لطفی.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۰۳). *کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد*. پژوهش و تعلیق حسن حسن‌زاده آملی. قم: موسسه نشر اسلامی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۰). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). *مفردات ألفاظ القرآن*. بیروت: دارالقلم.
- سجودی، فرزانه (۱۳۸۰). *معنا و نامعنا و کثرت معنا*. کتاب ماه ادبیات و فلسفه، شماره ۸، صفحه ۲۳-۲۸، تهران: خانه کتاب. <https://ensani.ir/fa/article?ArticleSearch%5Btitle%5D>
- سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۰۴). *الدر المنثور*. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: ناصرخسرو.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۶). *الاقتصاد فیما یتعلق بالاعتقاد*. بیروت: دارالاضواء.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۷۳). *شیوه دانش پژوهی*. ترجمه باقر غباری. تهران: انتشارات بدر.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹). *العین*. قم: نشر هجرت.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *کافی*، محقق و مصحح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ردایی آملی، حسین (۱۳۸۶). *نهج الفصاحه*. ترجمه رضا کریمی. قم: نسیم حیات.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴). *بحار الانوار*. بیروت: مؤسسه الوفا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامی.